

“הגדת פרחי” (קהיר, המחצית הראשונה של המאה העשרים):
על הגבול הדק שבין מקור ותרגומו לטקסט דו־קולי

הקדמה

“הגדת פרחי” היא הגדה לפסח שנדפסה במצרים חמש פעמים במהלך המחצית הראשונה של המאה העשרים, החל בשנת 1917 וכלה בשנת 1948. ייחודה משולש: (א) לצד המקור העברי נדפס תרגום לערבית ספרותית באותיות ערביות; (ב) המתרגם – ד”ר הלל פרחי – הוסיף הערות והנחיות בערבית, שונות ויתרות על הערות שנדפסו בהגדות קודמות שיצאו לאור במצרים; (ג) עוד רשם פרחי עשרים ושבע הערות שוליים, חלקן קצרות וחלקן ארוכות, ואלו מעניקות צביון מיוחד להגדה. עיקרן: ראיות להיסטוריות של פרשת השעבוד במצרים והיציאה ממנה, כמסופר בתורה.¹

הלל פרחי ומפעלו הספרותי

הלל בן יעקב פרחי (1868–1940) נודע כמשורר, מתרגם ורופא. הוא נולד בדמשק, בן למשפחת פרחי שנודעה בסוריה זה דורות, למד רפואה בבירות ובלונדון, ונעשה רופא ממשלתי בקהיר. בזמנו הפנוי חקר עברית וערבית ותרגם לערבית הרבה יצירות יהודיות דתיות. פרחי פעל במסגרת ג’מעית אלשבאן אליהוד אלמצריין (אגודת הצעירים היהודים המצריים), אשר דגלה ב”מולדת, אמונה ותרבות”, והרבה לפרסם מאמרים בעיתון אלשמס (השמס), שערך יעקב מלכי, ואשר שימש במה חשובה לחברי האגודה.²

1 דיון מפורט בהגדה, בהערות ובקהל היעד שלמענו נכתבו ראו במאמרי “למי נועדה ‘הגדת פרחי’?”, *JSIJ (= Jewish Studies Internet Journal)* 4 (2005), pp. 35–59, (להלן: אילן, למי נועדה).

2 ראו Gudrun Krämer, *The Jews in Modern Egypt 1914–1952*, London 1989, pp.

בין חיבוריו יש למנות בראש ובראשונה את סידור פרחי (1917), ובו הקדמה על טיבה של התפילה ומקצת הלכותיה, ניתוח המבנה של תפילת העמידה, קווים כלליים לתולדות הסידור, מקצת תרגומים קודמים של הסידור לשפות זרות, נתונים היסטוריים שונים על מחברים וחיבוריהם (בערבית ובאותיות ערביות), והעיקר – תרגום מלא של הטקסט לערבית, עמוד כנגד עמוד. לבד מן הסידור נתפרסמו אלאַרְגִ'וּזָה אלפרחיה (1914), תרי"ג מצוות בצורת שיר ערבי; מג'מועת פרחי (1922), ובה הגדה לפסח, פרקי אבות ואזהרות של שלמה בן גבירול; מחזור פרחי לראש השנה וליום הכיפורים; מעשה עבות, על סימנים וראשי תבות בעברית. תרגומיו של פרחי ושירתו ניכרים בבהירותם ובפשטותם. עוד פרסם גרסה עברית של הַרְפָּעִיָּאת מאת עֶמֶר חַ'יָּאם (1931), ובעזרת נסים מלול התקין תרגום ערבי לזכרונות לבית דוד מאת א"ש פרידברג. בשנת 1937 הוציא לאור קונטרס בשם יסודי הדת, בעברית ובערבית, ובו דן באופן תמציתי בחיבורים ובמונחים שלדעתו הם עיקרי הדת היהודית. בהקדמתו ציין במפורש כי החיבור מיועד לנוער. פרחי כתב גם מעשיות דתיות בשתי הלשונות.³

המגמה החינוכית והתרבותית שעמדה ביסוד כל מפעלו הספרותי מתבארת היטב כבר בהקדמתו לסידור, שבה שטח את מניעיו:

מכיוון שלא מצאתי עד כה תרגום הולם ללשונונו (!) הערבית ובאותיות ערביות כדי שהציבור שאיננו שולט היטב בלשון העברית יינה ממנו ויתפוס את עצמת המשמעות ואת כוונת הדברים שבתפילות, ראיתי לנכון – יתרה מכך, [ראיתי] חובה – שאתרגם אותן לערבית בלשון פשוטה כדי שהכול יבינו אותן...

אני מקווה שמלאכתי זו תהיה רצויה אצל אחיי היהודים (אלאסראאיליין) אשר אינם יודעים את הלשון העברית ואינם דוברים אותה אלא את אחותה הערבית...⁴

פרחי זיהה אפוא צורך ממשי בקרב יהודי מצרים באותם ימים (סוף מלחמת העולם הראשונה) – שכבר לא שלטו בעברית אך עדיין תפקדו, לפחות באופן חלקי, כחברים בקהילה היהודית המסורתית – לגרסה ערבית של ספרי היסוד ב"ארון

169–170. על העיתון ועל מחברו ראו ויקטור נחמיאס, "אל-שמס': עיתון יהודי במצרים, 1948–1934", פעמים 16 (תשמ"ג), עמ' 129–144; עובדיה ירושלמי, עלייתה ונפילתה של העיתונות היהודית במצרים 1879–1948, עבודת גמר, אוניברסיטת פריס 8, 1998, עמ' 28, 64–67, 83–84 (ההערות), 103–105.

3 לביורר היבטים שונים של חיבוריו ראו אילן, למי נועדה, הערות 15–21 וליד ציוניהן.

4 סדור פרחי, עמ' 16–17.

הספרים היהודי": סידור התפילות, מחזורי התפילה לחגים (לשלושה רגלים ולימים הנוראים), הגדה של פסח ופרקי אבות. ספרו מעשה עבות נועד לקוראים עברית שלא התמצאו בראשי התיבות הרווחים בספרות הרבנית לסוגיה. מאוחר יותר נדרש להתמודד עם היעדר תשתית עיונית כלשהי של התרבות היהודית בקרב צעירי הקהילה, ולמען אלה חיבר את יסודי הדת. לצד ספריו השקיע פרחי בפרסום רשימות ומאמרים קצרים בעיתון אלשמס, ואף אלה מוסיפים נופך לפעילותו החינוכית ולהפיסתו התרבותית.

על קהל היעד של ההגדה

במחקר קודם שלי הראיתי כי הגדת פרחי נועדה לציבור שהעברית חדלה מלשמש שפת אמו או אפילו שפתו השנייה או השלישית. מדובר ביהודים שלא הכירו את הא"ב העברי, או שלכל הפחות שליטתם בו הייתה פחותה משליטתם בא"ב הערבי. למענם תרגם פרחי את ההגדה לערבית והדפיסה באותיות ערביות, שאותן הכירו, שכן אנשים אלה התחנכו במוסדות של מערכת החינוך המצרית הכללית. חלקם המשיכו ללמוד באופן מצומצם גם במסגרות יהודיות וולונטריות, אך רבים אחרים לא רכשו שום השכלה יהודית באופן שיטתי, וממילא לא התמצאו באורח החיים היהודי ולא הכירו אפילו את מונחיו האופייניים. יהודים אלה חיו פעמים רבה חיים חילוניים, ועם זאת לא הדירו רגליהם מטקס ליל הסדר, החוויה המכוננת של הזהות היהודית. על מנת שאנשים אלה יוכלו לעקוב אחר המתרחש במהלך ליל הסדר וליטול בו חלק פעיל הם נזקקו לתרגום ההגדה לערבית, באותיות ערביות. הגדתו של פרחי אינה הראשונה שענתה לצורך הזה.

אפיון כללי של התרגום

ככלל תרגם פרחי את ההגדה ואת ההנחיות הנלוות לה תרגום מלא. עיון מדויק מלמד כי במקומות שונים לא הקפיד פרחי על תרגום צמוד. מגמה זו ניכרת בעיקר בהנחיות, אך מוצאת את ביטוייה גם בגוף ההגדה, אם כי במידה מעטה ומאופקת הרבה יותר. מאחר שפרחי שלט היטב בעברית ובערבית, אין להניח שהתרגומים הלא מדויקים הם ביטוי לרשלנות, לשליטה חלקית באחת משתי השפות או לאי שימת לב. ההפך הוא הנכון: טענתי היא, כי הסטיות מן התרגום הצמוד והעוקב הן מכוונות ובעלות משמעות. להלן אדון במבחר תרגומים שאינם תרגומים צמודים ואציע להם הסברים. כל ההסברים הם בחינת סברה, שכן אינם מושתתים על היגדים מפורשים של פרחי אלא על ניתוח ופרשנות משלי; עם זאת אני סבור כי יש בהם כדי להתחקות על שיקוליו החינוכיים של פרחי ולהציע קו עקיב והגיוני בדרך עבודתו. באופן זה יעקרו ה"סטיות" מחזקתן זו ואפשר יהיה להתייחס אליהן כאל מבעים פרשניים, הנחוצים בהקשרם התרבותי.

בסיס הנתונים

בחרתי להדגים את דבריי באמצעות ניתוח של 16 מובאות, המתמיינות כלהלן: כותרות - 5; ציטוטים מתוך ההנחיות - 9; ציטוטים מתוך ההגדה - 2. כל המובאות הן ממהדורת 1946. לאחר הצגת המובאות אדון בכל קבוצה בנפרד, ואחר כך אבוא לבחון מה מאפיין את דרכו של פרחי בהחליטו שלא לתרגם את הטקסט העברי אלא לשנותו.

הטקסט העברי	הטקסט הערבי	תרגום חוזר לעברית
הגדה של פסח	هجادة ليل عيد الفصح	הגדת ליל חג הפסח
ברחוב היהודים במצרים	بحارة اليهود بالقاهرة	בשכונת היהודים בקהיר
...חזרת כרפס, מרור, חומץ או מים מלוחים זכר לעבודה הקשה	...خس وهندباء عشب مر وكرفس وفنجان خل او ماء مالح تذكرنا للحياة المرة التي قاساها آباؤنا في مصر في زمن الاستعباد	...חסה ועולש או עשב מר וכרפס וספל חומץ או מי מלח זכר לחיים המרים שסבלו אבותינו במצרים בזמן השעבוד
חובה על כל אחד שישתה בשתי לילות הפסח הראשונות ארבעה כוסות	يجب على شخص في هاتين الليلتين ان يشرب اربعة كؤوس نبيذ القانونية	על אדם בשני הלילות הללו לשתות ארבע כוסות של יין כשיעור ⁵
תקון ליל י"ד ניסן	احتفال الليلة الرابعة عشر من نيسان	עריכת טקס ⁶ ליל י"ד בניסן
תקון ערב פסח	ترتيب يوم وقفة عيد الفصح	סדר ⁷ יום ערב ⁸ חג הפסח
למחר בשעת (!) החמשת ישרפנו במדורה בפני עצמה וישליך עפרו (!) ויבטלו ויאמר...	يجب ان يزيل او يرمي في البحر او يفتت او يحرق الخمر في الغد باكرا نحو الساعة الخامسة ويذري الرماد ويبطله ويقول	למחרת בבוקר עליו לבטל או להשליך לים או לפורר או לשרוף את החמץ בסביבות השעה החמישית, לזרות את האפר, לבטלו ולומר...

5 מילולית חוקי, לגיטימי, מוסמך.

6 מילולית חגיגה, מסיבה.

7 אפשר גם: עריכה.

8 המילה שנקט כאן פרחי (وقفه) לקוחה מן ההקשר המוסלמי, ומציינת את היום שלפני עיד אלפטר ועיד אלאצ'א. הצירוף יום الوقفة מציין את היום שבו עורכים העולים לרגל למכה את טקסי ה-وقوف מול הר ערפאת, וזמנם הוא ביום שלפני חג הקרבן.

הטקסט העברי	הטקסט הערבי	תרגום חוזר לעברית
כשחל ערב פסח ביום הרביעי לוקחים שני תבשילים ואומרים ברכה זו... ⁹	إذا كان أول الفصح يوم خميس (!) يجب اتمام فريضة العيروب لانه لا يجوز طبخ او تحضير طعام في يوم عيد ليوم عيد آخر. اي في يوم عيد الفصح لاجل يوم السبت. وهي عبارة عن تحضير قليل من الطعام مساء يوم وقفة العيد لاجل العيد والسبت معا. ثم يقول البركة الآتية في اثناء تحضير العيروب	כשהיום הראשון של פסח הוא יום חמישי יש לקיים ⁹ את מצוות העירוב, שכן אסור לבשל או להכין מאכל ביום חג ליום חג אחר. כלומר, [אסור להכין] ביום חג הפסח בשביל יום השבת. זו [=מצוות העירוב] היא הכנת מאכל מועט בערב יום ערב ¹⁰ החג בשביל החג והשבת כאחד. אחר כך יאמר את הברכה הזאת במהלך הכנת העירוב...
תקון הסדר	ترتيب الأحتفال	סדר החגיגה
[הסימנים – ראו להלן]		
קדש – יקח הכוס הראשון ויאמר הקדוש	التقديس – يملأون الكؤوس نبذا ويقولون القدوش اي التقديس	הקידוש ¹¹ – ימלאו את הכוסות יין ויאמרו את הקדוש, ¹² כלומר הקידוש
מגיד – ימלא הכוס השני ויגביה הקערה ויקרא ההגדה	قراءة الهجادة – يملأون (!) الكؤوس نبذا ثانية. يرفع الصينية مشيرا الى الفطير ثم يقرأ (!) الهجادة	קריאת ההגדה – ימלאו את הכוסות יין בשנית. יגביה את המגש ¹³ בהצביעו על המצה, ואחר כך יקרא את ההגדה.

9 מילולית להשלים, לגמור, לבצע, להוציא אל הפועל.

10 ראו הערה 8 לעיל.

11 כשם פעולה בערבית ולא כשם עצם.

12 זהו תעתיק של המונח העברי.

13 פעמים רבות משמשת המילה صينية בהוראת מגש מחרסינה דווקא.

הטקסט העברי	הטקסט הערבי	תרגום חוזר לעברית
הא לחמא עניא	انظروا! هذا هو خبز المشقة	הביטו! זהו לחם היגיעה... ¹⁴
מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות. שבכל הלילות אין אנו מְטַבְּלִין אפילו פעם אחת והלילה הזה שתי פעמים... שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות והלילה הזה מרור...	لماذا امتازات (!) هذه الليلة عن سائر الليالي? لان في سائر الليالي لا نغطس الاعشاب التي ناكلها ولا (!) دفعة واحدة, اما في هذه الليلة فاننا نغطسها دفعتين... في غير هذه الليلة ناكل النواع البقول الحلوة واما في هذه الليلة فيجب ان ناكل الاعشاب المرة...	מדוע שונה הלילה הזה משאר הלילות? שכן בכל ¹⁵ הלילות איננו טובלים את העשבים שאנו אוכלים אפילו פעם אחת, ואילו הלילה אנו טובלים אותם פעמיים... [בלילות] זולת הלילה הזה אנו אוכלים מיני ירקות מתוקים, ואילו הלילה עלינו לאכול את העשבים המרים...
מוציא מצה – יקח המצה העליונה השלמה ויברך עליה המוציא ולא יאכל. מיד יקח המצה אשר באמצע ויברך... יאכל ויתן אל המסובים	مناولة الفطير – يأخذ قطعة من القرص الاعلى وقطعة من القرص الاوسط ويبارك ولا يأكل. ثم حالا يأخذ من القرص الاوسط ويبارك... ثم يأكل منهما شوية متكنا ويفرق على الحاضرين	הגשת ¹⁶ המצה – ייקח חתיכה מן המצה ¹⁷ העליונה וחתיכה מן המצה האמצעית, יברך ולא יאכל. אחר כך מיד ייקח מן המצה האמצעית ויברך... אחר כך יאכל משתייהן קצת בהסיבה ויחלק לנוכחים

14 אפשר גם: הטורח, העמל, התלאה, הקושי; וברור שהבין את המילה עניא כרומות לעינוי ולא לעוני.

15 מילולית בשאר, אך ראו יהושע בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים, ירושלים תשכ"ב, §228א, הערה 23 (עמ' 159), ובהשלמות למהדורה השנייה, עמ' 321.

16 אפשר גם: נתינה, מסירה. המילה מנאולה נושאת הוראה ספציפית גם בהקשר הטקסי הנוצרי: הסעודה הקדושה וקבלת הקרבן. איני יודע אם פרחי היה מודע להוראה זו.

17 פרחי נקט כאן ובסמוך את המילה قرص, שהוראתה ריקק דק בסתם, ואילו בהמשך את המילה فطير, שהוראתה המקובלת בהקשר היהודי היא אכן מצה.

הטקסט העברי	הטקסט הערבי	תרגום חוזר לעברית
שלחן עורך – יאכלו לחם סעודתם בשמחה וישתו ייןם בטוב לב	المائدة – يتناولون العشاء وسرور ويشربون بصفا وحبور	השולחן – יסעדו את סעודת הערב בהנאה ובשמחה וישתו בטוהר ¹⁸ ובגיל

הסימן הידוע לסדר נדפס בצורת שיר בארבע שורות, כך:
קדש ורחץ כרפס יחץ // מגיד רחצה מוציא מצה // // מרור כורך שלחן עורך //
צפון ברך הלל נרצה
ומתחתיו בא כעין תרגומו, אלא שהוא מחזיק חמש שורות, ובכל אחת חורזים
הבית והסוגר, כדלהלן:

קדس ואيدك اغسلنها باعتنا ¹⁹	וכל כרפסا بسرور وهنا
وأقسم فطيرا ثم خبي النصفا	وارو الذي مضى وصفه وصفا
اعد غسيلا ووزع الفطيرا	ومر عشب ذقته اسيرا
ولقمة كبر كما هليل	وأنعم كذاك بعشاء الليل
لا تنس ما خباته وبارك	وبالديح احتم تكن مبارك

ותרגומו:

קִדֵּשׁ וְאֵת יָדְךָ יְרַחֵץ בְּתַשׁוּמַת לֶב	וְאֶכֹּל כֶּרְפֵס בְּשִׂמְחָה וּבִהְנָאָה
תִּלְקֵךְ אֶת הַמִּצֵּה וְאַחַר כֵּךְ תִּהְיֶינָה אֶת הַחֲצִי	וְסִפֵּר אֶת אֲשֶׁר אָרַע וְתִאָּרְהוּ
שׁוֹב רַחֲמֶיךָ ²⁰ וְחִלַּק אֶת הַמִּצֵּה	וְעֵשׂב מֵר טַעֲמֵם כְּאֲסִיר
עִם מִנֵּת אוֹכֵל גְּדוּלָה כְּמוֹ הַלֵּל	וְכֵן תִּיְהִינָה מֵאֲרוּחַת הָעֵרֶב
אֶל תִּשְׁכַּח אֶת מֵה שֶׁהַחֲבָאֵת וְכַרְךָ	וּבִשְׂרֵי הַלֵּל תִּתּוֹם וְתִהְיֶינָה מְבוֹרָךְ

ניתוח תרגומו "חופשיים" של פרחי

1. בכותרות

השינויים שנקט פרחי בכותרות הם משלושה סוגים:
א. כנגד הכותר העברי הרווח והמקובל "הגדה של פסח" הוסיף בערבית את שתי

18 אפשר גם: זוך, צחות, ידידות כנה.

19 לפנינו שם הפעולה בבניין 8, אלא שההמזה שבסופו נשלה למען החרוזה. אני מודה לידידי פרוץ מאיר בר-אשר, על שליכבן עמי עניין זה.

20 הכוונה לנטילת הידיים שלפני הסעודה.

- המילים המציינות את העיתוי ("ליל") ומאפיינות את פסח ("חג"). אלה תוספות מבארות, הנחוצות למי שטקסי הפסח וטיבו של המונח העברי זרים לו.
- ב. בעמוד השער צוין מקום הדפוס של פליקס מזרחי כ"רחוב היהודים". בערבית (ובצרפתית) נקט פרחי את מטבע הלשון הרווח (حارة اليهود), אף שאינו תרגום של "רחוב", וכך נהג גם בתרגום הצירוף "ערב פסח", שבו השתמש במונח מוסלמי מובהק (وقف). שני תרגומים אלה הם ביטויים קולעים בלשון היעד (ערבית) ומשקפים היטב את עולמו התרבותי של קהל היעד של הגדת פרחי.
- ג. המילה תקון תורגמה בידי פרחי בשני אופנים: פעם כ"אֲחְתָּאֵל ופעמיים כ"תְּרִיב". בעברית רבנית משמעה האופן הראוי, הסדר הנכון, המתכונת המחויבת על פי ההלכה.²¹ נראה לכאורה ש"תְּרִיב" הוא תרגום קולע יותר מאשר אֲחְתָּאֵל, אלא שאפשר בהחלט להציע כי פרחי בחר להביע באמצעות מילה זו דווקא שהעיקר איננו סדר הפעולות שיש לבצע על פי ההלכה בליל י"ד בניסן, אלא הטקס או החוויה שמזמנים בדיקת החמץ וביעורו. דומני ששיקול זה משתקף היטב בתרגום הצירוף תקון הסדר, שבו ביטא פרחי היטב את כפל הפנים של האירוע: יש לו מתכונת מחייבת, ועדיין מדובר באירוע שהוא חגיגה.

2. בהנחיות

ההנחיות בעברית הועתקו מתוך הגדות קודמות, לשונן תמציתית, והן מושתתות על הנחת יסוד סמויה אך מוצקה כי די בהן לראש המשפחה או לעורך הסדר לבצע את הפעולות המתבקשות בהקשרים השונים. אין אלה פני הדברים ביחס לנמעני הגדת פרחי. הללו ידיעותיהם בהלכה וביישומיה היו דלות ובלתי מספקות. אין תמה אפוא, שהתחום שבו נהג פרחי חירות רבה יותר בעת תרגומו הוא ההנחיות. מגמה זו ניכרת בקטנות ובגדולות.

- א. בהנחיות מה וכיצד להכין בקצרת הסדר יש בתרגום פרחי תוספות משלושה סוגים: דוגמאות נוספות מה יכול להיחשב כרפס ומרור ("חסה ועולש"); הנחיה מעשית איך משתלב החומץ בקערה ("ספל"); והסבר מפורט יותר ומפורש מהי "העבודה הקשה" שירקות אלו מסמלים ("זכר לחיים המרים שסבלו אבותינו במצרים בזמן השעבוד").
- ב. בהנחיות המקדימות לסדר הוסיף פרחי מילה אחת לאפיון כמות היין שיש לשותת במהלך הערב – כשיעור.
- ג. בהנחיות לביעור החמץ הוסיף פרחי עוד אופנים אפשריים של ביטול החמץ. אלה חסרים בנוסח העברי, אולם תקינים מבחינה הלכתית.

21 ראו אברהם אבן-שושן, המלון החדש, ירושלים 1980, ז, עמ' 2899 (בערך המשנה פְּתָקְנָו).

- ד. התוספת הגדולה ביותר והרחוקה ביותר מן הנוסח העברי דנה במצוות העירוב. "קצה החבל" היחיד שפרחי מניח כי עודנו מוכר אף כי כבר אינו מובן הוא עצם המונח עירוב, ודומה שלפיכך לא חש לתרגמו ולבארו. אולם מעבר להכרת המונח נזקקו הקוראים, לפחות מקצתם, להסבר יסודי מה טיבה של מצוות העירוב ומהו אופן קיומה. בפסקה זו ניכר בצורה ברורה עד כמה אין הנוסח הערבי תרגום של הגרסה העברית אלא טקסט עצמאי.
- ה. בורותו של (חלק מ)קהל היעד ניכרת גם מן הצורך לתעתק בעבורו את המונח קידוש ולתרגמו לערבית. פרחי מציע כאן תרגום מלאכותי. המילה הערבית שנקט (التقييس) אינה מתיישבת עם ההקשר הפולחני היהודי ואינה מבארת אותו; אדרבה, אחת מהוראותיה קשורה בטקס נוצרי מובהק!²² שינוי משמעותי נוסף מן העברית הוא צורת הרבים של הפועל, ואף היא באה לחפות על חוסר ההתמצאות במנהגי הסדר. על מנת למנוע הבנה משובשת כאילו רק עורך הסדר ממלא את כוסו נקט פרחי לשון רבים. ולשון זו חוזרת בהמשך.
- ו. בהבחיורו מהו מגיד שינה פרחי מן העברית כדלהלן: (1) המיר את המילה מגיד בצירוף שתרגומו המדויק הוא "קריאת ההגדה"; (2) חזר על כך שכל הנוכחים מוזגים לעצמם כוס שנייה; (3) הוסיף שתי הנחיות קצרות לביצוע בתחילת הקריאה הטקסטית ("יגביה את המגש בהצביעו על המצה"); (4) כנגד קערה העברית – שיכולה להתפרש כפשוטה, ככלי עמוק, ואז לעורר קושי כיצד להניח בה את ה"סימנים" השונים כך שייראו – השתמש במילה الصنية, שהוראתה מגש או טס, ונראה שלפחות חלק מיהודי מצרים נהגו להניח את מצותיהם על גבי כלי כזה.²³
- ז. סדרת הפעולות הבאה לאחר השלמת המחצית הראשונה של ה"הלל" וקודמת לסעודה כרוכה בבלבול מסוים גם אצל בקיאים ומנוסים. פרחי הוסיף פרטי הנחיות בתרגומו, כמוביל גם את העורך או המשתתף הבלתי מנוסה.
- ח. בתרגומו ל"שלחן עורך" השמיט את המילה עורך והוסיף שני תיאורים על אלה שבעברית ("בהנאה... בטוהר").

22 ראו אברהם שרוני, המילון המקיף ערבי-עברי, תל אביב 1987, ג, עמ' 998 (ההוראה השישית); *المجد في اللغة*²⁰, بيروت 1969, ص 612; J. G. Hava, *Al-Faraid: Arabic-English*; *Dictionary*⁵, Beirut 1986, p. 591; H. Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*³, New York 1976, p. 747

23 ואין מנהג זה מייחד את יהודי מצרים דווקא.

3. בציטוטים מתוך ההגדה

התוספות שבאו ב"מה נשתנה" הן תוספות להבהרה, ואין הן משנות את רוח הדברים ולא את משמעם. תוספת הקריאה בראש "הא לחמא עניא" ("הביטו!") נועדה לעורר את תשומת הלב של המסובים, ואף היא אינה פוגמת באופן כלשהו בטקסט אלא מסייעת להבנתו.

כיצד להתייחס אל הטקסט הערבי שבהגדת פרחי?

בהזדמנות קודמת הראיתי כי מבלי להכריז על כך במפורש, ואולי אף מבלי להיות מודע לכך עד תום, תפקד הלל פרחי כפרשן תרבות והציב בהגדתו לפסח חלופה תרבותית לזהות היהודית המסורתית. הוא לא דחה או ביטל רכיב כלשהו שדבק בו אבותיו; כיוון שאימץ את נוסח ההגדה המסורתית אין הדבר אפשרי. אולם במקום להדגיש עניינים שבתפיסה המטפיזית והעיונית של טבע העולם ובזיקה לאלוהים ביכר פרחי, בתבונה רבה, להתמקד בהערותיו בשאלת הקשר שבין בני האדם החברים ב"קהילייה המדומינת"²⁴ ובזיקתם לטקסטים המכוננים אותה. היסטוריות משמעה יחסיות, אולם נראה שפרחי לא המיר משהו מוחלט ביחסי, אלא הציע את היחסי כתמורה ללא כלום. אם ליל הסדר יכול להיות חוויה מכוננת, קריאה בהערותיו של פרחי להגדה יכולה לעורר אמפתיה ותחושת שייכות גם אצל מי שביטח הכנסת והמתרחש בו וסביבו שוב אינם מקור סמכות בעבורו, ושמה אפילו לא מקור השראה.

מכל האמור עד כה אני בא לכלל מסקנה, כי אף שבעמוד השער הכריז פרחי ששקד על תרגום ההגדה, באמת העמיד לרשות קוראיו לא רק תרגום של ההגדה. במקומות שונים הפליג הרבה מן המקור העברי, לעתים במילה או שתיים, פעמים בפסוקית, אך לא נמנע גם מתוספת של ממש, והדוגמה הבולטת ביותר היא הסברו באשר למצוות העירוב ואופן מימושה. כשקבעתי בכותרת דבריי את הצירוף טקסט דו־קולי רמזתי להשקפתי על אודות מלאכתו של פרחי בהגדתו. אבוא עתה להבהיר את עמדתי.

הלל פרחי נתברך בכמה מעלות. לבד מהשכלתו המקצועית כרופא עוד היה תלמיד חכם הבקי היטב בספרות ישראל לדורותיה. הוא ניחן בכושר הבעה משובח בערבית והיה מיומן בתרגום מעברית לערבית. אלה ניזונו גם מתודעת האחריות שלו כלפי בני עמו בסביבתו, והניבו מפעל ספרותי ותרבותי ייחודי. ההגדה לפסח היא מן

24 ראו בנדיקט אנדרסון, קהיליות מדומינות, תל אביב תש"ס; אילן, למי נועדה, הערות 36–38 וליד ציונייהן.

המפעלים הראשונים שהפיק. ההדפסות החוזרות ונשנות של ההגדה מעידות, שאכן אבחן צורך ממשי והציע לו מענה הולם, וזה התקבל במשך שני דורות לפחות. פרחי היה אדם שדבק במסורת אבותיו וחש מחויבות כלפיה. דרך טיפולו בהגדה היא בעיקרה תרגום, ויש לומר – תרגום קולע ומוצלח. אולם כל מפעלו הספרותי עומד בסימן המפנה, ושמה מוטב לומר השבר, שהתחולל בקרב יהודים רבים במצרים, החל במחצית השנייה של המאה התשע עשרה ובעיקר במאה העשרים, ככל שהמודרניזציה העמיקה לחדור אל תוך מצרים ולהשפיע גם על יהודיה.²⁵ בהגדת פרחי יש חידוש משני סוגים: ההערות, ואלה באו כהערות שוליים, שקל לעמוד על ייחודן ועל טיבן, לפחות מבחינה חיצונית; והתוספות לתרגום. כאמור, לפחות לגבי חלק מן היהודים שלמענם הכין פרחי את תרגומו שוב לא היה די בתרגום בלבד. בעבורם הוסיף פרחי במקומות שונים בהגדה, בעיקר בהנחיות לאופן הביצוע של ההכנות לסדר ולאופן הניהול של הסדר גופו, הבהרות והסברים. פרחי שיבץ את התוספות הללו בגוף התרגום, וכך עשאן חלק מן ההגדה. תוספותיו של פרחי מציבות טקסט בתוך טקסט: תחת החופה של ההגדה והנחיותיה כטקסט קנוני המתורגם לערבית חבוי טקסט שנועד לציבור שבעבורו שוב לא הייתה ההגדה טקסט קנוני. הדרך שבה בחר פרחי להבליע את תוספותיו אף היא בעלת משמעות. אין מדובר בשני טקסטים בעלי חשיבות זהה. מבחינתו המסגרת והמראָה הכולל הם של עוד הגדה המתורגמת לערבית, כרבות לפניה. רק עיון מדוקדק חושף את הטקסט הסמוי של פרחי, שנמסך היטב בטקסט הרצוף של ההגדה והנחיותיה.

קריאה בהגדת פרחי היא מאלפת מבחינה תרבותית, שכן יש בה השתקפות כפולה: משתקפים בה פני חברה הנמצאת בעיצומה של תמורה תרבותית עמוקה, ובה בעת גם פניו של מלומד יהודי אשר חש מחויבות גדולה כלפי "קהילייתו המדומיינת" המשתנה והעמיד טקסט שנועד לגשר בינה ובין מסורתה משכבר, שתש כוחה ונתרופף כוחה המחייב.

25 ראו צבי זוהר, מסורת ותמורה, ירושלים תשנ"ג, במיוחד עמ' 7-19, 77-142, 242-298; הנ"ל, האירו פני המזרח, תל אביב תשס"א, עמ' 117-192; יעקב ח' חסון, "חדירת המודרניזציה לרחוב היהודים במצרים, 1870-1918", בתוך יעקב מ' לנדאו (עורך), תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 559-576; רוברט ל' טיגנור, "יהדות מצרים: המתחים בקהילה והציונות", פעמים 16 (תשמ"ג), עמ' 89-106; גודרון קרמר, "עלייתה ושקיעתה של קהילת קאהיר", פעמים 7 (תשמ"א), עמ' 4-34.